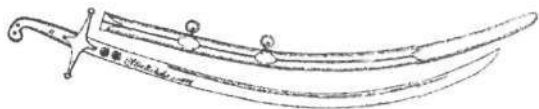

ТАРАС
ФЕДОРОВИЧ

Розвиток визвольного руху на Україні в другій чверті XVII століття набуває якісно нових рис. Важливим чинником цього процесу стає козацтво. В його середовищі визріває ідея перенесення запорозьких порядків на волості. З цією метою наприкінці 20-х рр., незалежно від перебуваючих на королівській службі, на Січі обирається гетьман nereєстрових, відповідно формуються й інші козацькі структури. Одним із перших козацьких ватажків, що одержали гетьманську булаву, був Тарас Федорович.

У джерелах Федорович часто фігурує під ім'ям Тараса, Тараса Козака, Тараса Трясила. Очевидно, його прізвисько, а можливо, і справжнє прізвище походить від слова «трясти» в значенні «бити», «перемагати». Свідчення про ранній період життя Федоровича обмежені. Відомо лише, що він вийшов із чигиринської козацької родини. Тиміш Федорович, який водив полк під Хотину 1621 р., міг доводитися Тарасу близьким родичем. Після Куруківської угоди 1625 р. останній обіймав посаду корсунського полковника але недовго. Регламентована державна служба не йшла ні в яке порівняння із запорозькою вольницею. Похід під Перекоп навесні 1629 р. через відсутність координації дій з реєстровими завершився невдало. Однак це не похитнуло віри запорожців у досвідченого ватажка. Вже в грудні того ж року, коли постало питання про виступ проти коронного війська, козаки знову обрали гетьманом Тараса Федоровича.

Ситуація на волостях була досить напруженою. Введення в дію нового загальнодержавного податку-подимного, який значно перевершував розмір попереднього побору, зустріло рішучий опір населення. Через небажання

влади офіційно легалізувати православну церкву не вщухали конфесійні конфлікти. Масове покаяння селян та міщан, незадоволення реєстрових умовами служби свідчили про назрівання нового народного повстання. Аби попередити його, після закінчення війни з Швецією у 1629 р. уряд Речі Посполитої направив у Київське воєводство значну частину кварцяного війська. Посли київського митрополита Іова Борецького - його син Андрій та монахи Григорій і Йосип, розповідали путивльським воєводам, що лише в районі Києва нараховувалося близько восьми тисяч жовнів. Автор Львівського літопису вказував на розташування окремих загонів «поза Дніпром, где нігди не пам'ятаєт, аби туди стояти міли». Вперше правлячі кола Польщі наважилися зайняти військами територію, населену переважно козаками і незакріпаченими селянами.

Жовніри тривалий час не одержували платні й грабували місцеве населення, спалювали і руйнували оселі, часто без будь-яких причин влаштовували криваві розправи. Український літописець стверджував, що коронне військо прибуло з конкретною метою знищити козацтво.

Гетьман реєстрових Григорій Чорний не ризикував з'явитися на Січі. Є свідчення про його перехід до уніатства обіцянки вести непримириму боротьбу з «випищниками» - козаками, які з різних причин опинилися поза реєстром. Під час перегляду останнього в січні-лютому, завдяки Григорію Чорному, із списків викреслили близько трьохсот запорожців - учасників кримських походів. Він поставив умови їхнього повернення до реєстру - прибуття на волості з артилерією і в майбутньому підкорятися беззастережно. Намагаючись виграти час, запорожці сповістили про свою згоду, а в середині березня 1630 р. виступили з Січі в складі повстанської армії Тараса Федоровича.

Десятитисячне військо вирушило по Правобережжю в напрямку Черкас. Очоловали полки Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоваренко. Серед інших старшин були Богдан Кизим, Іван Гирия, Левко Бут, Федір Прало, Іван Сорока, Левко Каленик, Григорій Яцина. Під час зупинки в Боровиці козацький суд виніс смертний вирок Григорію Чорному, якого доставили туди розвідники. Водночас Тарас Федорович звернувся з універсалами до українського народу. В них він закликав братися до зброї - «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували». Автори цих документів, безумовно, належали до верхівки козацтва, проте зміст документів відбивав прагнення широких народних мас. У зв'язку з масовим покозаченням селян та міщан вимога здобуття козацьких «вольностей» означала, по суті, юридичне оформлення особливого правового статусу козацтва в суспільній структурі. У лозунг «боротьби за віру» також вкладався відповідний зміст: визволення краю від польсько-шляхетського панування, знищення католицизму та уніатства.

Автор Львівського літопису відзначав, що населення активно відгукнулося на звернення Тараса Федоровича, - «почалися купити зевсюд». Тисячі селян, мешканців міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини, Волині і навіть Галичини, приєднувалися до повстанського війська, створювали загони народних месників. Тим часом Т. Федорович на чолі основних сил підійшов до Корсуня і разом з міщанами 25 березня розгромив частини жовнірів. Під час бою більшість реєстрових перейшли на бік повсталих, а інші разом з жовнірами втекли у Бар, де знаходилася головна квартира коронного гетьмана.

З Корсуня Федорович направив посольство до Станіслава Конецпольського і запропонував відмінити чинність Куруківського договору та покарати як зрадників тих реєстрових, що перебували при королівському війську. Коронний гетьман відмовив і наказав активізувати підготовку до карального походу проти повстанців.

Швидко стягнути в район Бару загони кварцяного війська виявилось нелегкою справою, адже їх навмисне розквартирували на значній відстані один від одною, щоб запобігти їх об'єднанню і виступу у зв'язку з тривалою затримкою платні. Також Конецпольський звернувся з універсалом до шляхти. В універсалі йшлося про великий розмах повстання на Подніпров'ї і містився заклик негайно приєднатися до війська зі своїми загонами. Про події на Україні він одночасно повідомив і короля. Сигізмунд III, з свого боку, надіслав листи до місцевих магнатів з наказом виступати на допомогу гетьману. Враховуючи масштаби народного руху, Конецпольський прийняв рішення про мобілізацію до війська «вибранців», тобто рекрутів із селян і місцевих мешканців.

Перебування повстанського війська на Правобережжі справило позитивний вплив на активізацію дій окремих загонів народних месників. Вже в січні відбувся збройний виступ селян і випищиків Трипільського староства Київського воєводства, під час якого повстанці розгромили маєток пана Андрія Фірлея в містечку Обухові. Навесні повсталі підтримали мешканці Києва, Василькова, Паволочі, Димерата інших міст. У реляції сейму (1631) коронний гетьман зазначав, що універсали Тараса Федоровича та заклики «деяких осіб духовних і світських грецької релігії, в яких сповіщалось, що віру їх нищать... роздратували чернь і всю Україну розбурхали так, що ніхто з тамтешньої шлях-

ти не був у безпеці в своєму домі». Очевидно, звернення до населення надходило від київського митрополита Іова Борецького, який підтримував тісні стосунки з козацтвом, вбачаючи в ньому головну силу в захисті православ'я від католицької експансії.

Зважаючи на необхідність об'єднати сили окремих загонів народних месників, Федорович здійснив тривалий рейд по Правобережжю, з Корсуня через Канів у напрямку Києва. Лише в районі Стайок чи Трипільля, де здавна існували надійні переправи, повстанці перейшли на лівий берег Дніпра. Козацький гетьман намагався використати річку як природний оборонний рубіж у майбутніх боях з коронним військом. Здобувши Бориспіль та Баришівку, він направився до Переяслава, куди прибували десятки загонів повстанців з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини.

За свідченням сина боярського з Путивля Григорія Гладкого, який за завданням московського уряду з розвідувальною метою прибув на Україну і протягом трьох тижнів перебував в оточеному таборі під Переяславом, там нараховувалось близько тридцяти семи тисяч повстанців. У Москві уважно стежили за розвитком подій на Україні, думаючи про те, щоби використати їх у боротьбі проти Речі Посполитої. Царське військо готувалося до наступу в напрямках Полоцька, Смоленська і Києва. Проте підписання Переяславської угоди зірвало ці плани.

Тарас Федорович вирішив дати бій під Переяславом, надійно укріпивши свій табір до підходу противника. В одному з українських літописів зазначалося, що повстанці зібралися «до міста Переяслава і розташували стан свій між Трубежем і Альтою». Для того часу будівництво укріплень в подібних місцях було досить характерним явищем, тому цілком імовірно, що саме при злитті цих двох річок розташувався повстанський табір.

Тривожні вісті про становище на Подніпров'ї доходили в Бар, де велися активні приготування до каральної експедиції. Проводи коронного війська супроводжувались урочистою месою католицького духовенства. Воно благословило Станіслава Конєцпольського на якнайшвидше винищення повстанців-іновірців. Серед населення Подніпров'я настійно поширювалися чутки про намір карателів викоренити православ'я. Вони ґрунтувалися на тому що вже наприкінці 1629 р. жовніри розправилися із священиками й прихожанами київської братської церкви, вчинили звірачий погром, викинувши геть богослужєбні книги.

Попереду основного війська Конєц-польський послав відомого ката і бузувіра - коронного стражника Самуїла Лаща. На шляху до Переяслава Лащ влаштував жорстокі розправи над мирним населенням, зокрема у Лисянці, в Димері, Івниці та в інших селах і містечках. А 6 квітня з Бара виступило коронне військо і рушило через Вінницю та Білу Церкву до Києва. На цьому шляху до нього приєднувалися численні магнатські заґони.

Під час переправи на південній околиці Києва, коли головні сили вже перебували на лівому березі Дніпра, на коронного гетьмана з його свитою напав великий заґін повстанців. Деякі шляхтичі під час панічного відступу потрапили в полон. Автор Львівського літопису стверджує, що тоді ж мало не піймали «самого пана гетьмана».

Під Переяслав прибуло близько восьми тисяч жовнірів, а разом із магнатськими заґонами та частиною реєстрових козаків чисельність польсько-шляхетського війська досягла двадцяти тисяч. На відміну від повстанців, карателі були добре озброєні, мали в обозі як легку, так і облогову артилерію. Вже у перші дні травня вони розпочали відчайдушний штурм повстанського табору. В польській літературі мо-

вється про перемоги коронного війська. Однак достовірність таких тверджень спростовується свідченнями сучасників. Так, у листі магната П. Белецького з Варшави до литовського гетьмана Я. Сапіги (травень 1630) читаємо: «Як поширюються козацькі безпорядки на Україні, Ви побачите із гетьманського листа, якого надсилаю. Правда, він не вказує в ньому на свої втрати в людях, але ті жовніри, які прибули сюди після битви, визнають втрату немалу, чимало їх також взято в полон і між ними найбільш видатний пан Чарнецький». Конєцпольський постійно писав листи до короля з проханнями нових підкріплень, визнаючи зростання опору повстанців, незважаючи на відчайдушні приступи їх табору.

Становище коронного війська ускладнювалося також активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Львівський літописець говорить про розгром жовнірських частин на шляху до Переяслава в Копачеві, Димері, Білгородці. Лише одному із загонів чисельністю півтори тисячі чоловік вдалося переправитися на лівий берег, але в п'яти верстах від Борисполя він був оточений і повністю знищений. В районі Києва повстанці спалили декілька десятків човнів, щоб не допустити переправи противника на Лівобережжя. Там успішно діяв загін під проводом Сави Чернця, переважно із селян з Безрадиц та Бугаївки, які нападали на панські маєтки і розправлялися з ненависними експлуататорами. Все це сприяло діям основних сил Тараса Федоровича під Переяславом. Повернувшись до Путивля, Г. Гладкий розповідав: «У польських де государь, людей с черкасы в те три недели бои бывали многие, и на тех де боех черкасы поляков побивали, а на последнем де, государь, бою черкасы у гетьмана Конєцпольского в обозе наряд взяли, и многих поляков в обозе поби-

вали, и перевозм по Днепру отнели, и поромы по перевозом пожгли». Найяскравіші епізоди битви детально висвітлені у Львівському літописі. Так, 15 травня Станіславу Конєцьпольському стало відомо, що до міста підходить півторатисячний загін народних месників. Для його знищення було відправлено полк Лаща, але останній не зумів виконати завдання, оскільки повстанці встигли організувати укріплений табір. Доручивши загальне керівництво військом М. Потоцькому, на чолі двохтисячного загону жовнірів Конєцьпольський вирушив на допомогу коронному стражнику. Проте значна перевага в силі не забезпечила жовнірам швидкої перемоги. Оточені з усіх боків ворогами, повстанці мужньо відбивали численні атаки і живими в полон не здавалися. Карателям вдалося схопити лише одного пораненого козака.

В цей же час Тарас Федорович несподівано напав на обоз коронного війська. Під час жорстокого бою з обох сторін загинуло до двох тисяч чоловік. Повстанці захопили три гармати, боєприпаси противника і відступили в Переяслав. Конєцьпольський дуже шкодував за втратою найближчого радника ротмістра Ганібала, а також трьох десятків інших відомих шляхтичів. Серед загиблих у рядах повстанців Львівський літопис називає старшого сина митрополита Іова Борецького Степана.

В ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник у табір коронного війська. Штаб Конєцьпольського охороняла так звана «Золота рота» (назва походила від золотого кола на її прапорі) чисельністю близько півтори сотні шляхтичів із знатних родів, які були повністю знищені.

Ці події яскраво відобразив Тарас Шевченко:

*Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,*

Полковолці Війська Запорозького

*А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба ,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати! Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали!
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали...*

Відсутність підкріплень та людські втрати поставили коронне військо в скрутне становище. Крім того, через відтягання платні, жовніри збиралися відмовитися від подальшої служби. Зібрані й надіслані уніатами під Переяслав декілька тисяч золотих потрапили до рук повстанців. У цій ситуації коронний гетьман виступив ініціатором переговорів між ворогуючими сторонами. У декларації, надісланій Тарасу Федоровичу під назвою «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького», він пропонував припинити військові дії на таких умовах: збереження в цілому Куруківського договору 1625 р.; видача Т. Федоровича як головного призвідця бунту; визнання старшого, кого призначить король; об'єднання реєстрових, які брали участь у боях з обох сторін, в єдине військо; розпуск нереєстрових козаків; повернення полонених жовнірів.

Враховуючи критичне становище коронного війська і втрати, що зазнали повстанці у боротьбі з добре озброєним противником, козацька старшина прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв. З іншого боку, запорожці не бажали йти на угоду зі шляхтою й умовили Тараса Федоровича відійти на Січ. Ця обставина помітно позначилася на ході подальших переговорів, які від імені повстанців повів Антон Бут, та їхньому остаточному ре-

зультаті. Крім того, наближення строку закінчення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою не дозволяло коронному гетьману наполягати на виконанні всіх його вимог.

Згідно зі статтями Переяславської угоди від 29 травня 1630 р., повстанці визнавали свою провину, але відмовилися видати властям Федоровича. Залишався в силі Куруківський договір. Реєстровці, які перебували з обох сторін, зобов'язувалися залишатися в дружніх стосунках. В правах поновлялися 300 запорожців, виписаних із реєстру в лютому 1630 р. Всі інші повинні були повертатися в панські маєтки. Старшим реєстрового війська коронний гетьман призначив Тимоша Орендаренка.

Таким чином, угода була спрямована насамперед проти нереєстрового козацтва й селян. Козаків, які перебували на державній службі, за виступ проти урядових сил покарано не було. Навпаки, король пішов на певні поступки, збільшивши реєстр з шести до восьми тисяч чоловік. Це викликало гнів і обурення народних мас України. Тисячі учасників повстання не бажали повертатися в кріпосну залежність. Вони відмовлялися виконувати феодалні повинності, створювали нові загони народних месників. Окремі стихійні виступи мали місце на Чернігівщині, Київщині, Брацлавщині. Збільшився потік втікачів на Запорожжя, що викликало чутки про плани Станіслава Конєцпольського організувати новий похід на Подніпров'я. Король Сигізмунд III звернувся на сеймі до сенаторів із закликом зміцнити жовнірські гарнізони на Україні, що було покладено в основу відповідної постанови.

Прибуття жовнірів на територію Київського воєводства в лютому 1631 р. викликало піднесення народного руху, який підтримали запорожці. До Ніжина, де зібралося близько

Полководці Війська Запорозького

двох тисяч чоловік, підійшов із Січі загін під проводом Івана Балилівця. Протягом двох місяців він протистояв коронному війську, яке силою намагалося захопити місто. В цій ситуації Тарас Федорович знову розіслав заклики на волості для продовження боротьби за козацькі вільності. Учасник Переяславської битви Григорій Рубчинський розповідав у Севську, що на початку червня на них відгукнулося близько п'ятнадцяти тисяч козаків, що зібралися в Черкасах, Переяславі, Каневі. Великі козацькі загони зосереджувалися також у Лубнах, Димері, Острі.

Про все це стало відомо коронному гетьману Через своїх агентів, обіцянками і підкупамі реєстрової старшини він зміг відмовити перебуваючих на державній службі від підтримки запорожців. На посаду старшого реєстру С. Конєцпольський замість Тимоша Орендаренка призначив лояльного до уряду Речі Посполитої Івана Кулагу. Саме через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла. На цю причину вказувалося, зокрема, в листі Федоровича з Переяслава до ніжинців, які закликали його на допомогу. В результаті нереєстрове козацтво змушене було відійти на Запорожжя, а шляхті вдалося розсіяти дрібні козацькі загони.

Але Федорович не втрачав надії на продовження збройної боротьби. З цією метою він хотів використати фактор Тридцятирічної війни (1618-1648), адже керівники ворогуючих коаліцій докладали чималих зусиль, щоб схилити на свій бік українських козаків. Довідавшись про приїзд на Україну московських послів, у другій половині вересня відважний козацький ватажок прибув до Канева, де вже перебували Г. Гладкий і А. Борецький. Він привіз царську грамоту, в якій містилася пропозиція до запорожців перейти па службу до московського царя. На шляху до Запорожжя

царські посланці зупинилися в Каневі, де в той час перебував старший реєстру Іван Кулага. Останній затримав депутацію і надіслав Станіславу Конєцпольському листа з проханням поради. Звернення до коронного гетьмана зумовлювалося також ще однією важливою причиною. Разом з московітами прибули й агенти шведського короля, з яким Річ Посполита перебувала в стані війни.

Король Швеції Густав-Адольф і раніше робив спроби встановити контакти з українськими козаками, походи яких на Чорне море робили напруженими польсько-турецькі відносини, й тому уряд Речі Посполитої не міг зосередити на тривалий час військові сили на території Прибалтики. Вісті з України про повстання козацтва під проводом гетьмана Тараса Федоровича, очевидно, активізували зовнішньополітичні зусилля скандинавського монарха. Влітку 1631 р. за дорученням Густава-Адольфа таємний радник Яків Руссель організував нове посольство до запорожців. Цю нелегку місію виконували французи, які, очевидно, перебували на службі шведського уряду - капітан П'єр Ладмірал і хорунжий Жан де Грев. Разом із досвідченим Г. Гладким вони й прибули на Україну, де повинні були вступити в переговори із запорожцями і пообіцяти допомогу в справі захисту їх вільностей та релігійних свобод. У спеціальному листі, написаному Я. Русселем від імені шведського короля, мовилося про намір Густава-Адольфа платити за службу козакам значно більше, ніж це робив Сигізмунд III, а також містилося запрошення повноважних запорозьких представників у Лівонію для підписання офіційної угоди. Чекаючи відповіді від Конєцпольського, Іван Кулага скликав козацьку раду, щоб вислухати на ній посланців.

За свідченнями очевидців, Федорович і більшість нереєстрових схилилися до пропозиції московських по-

Полководці Війська Запорозького

сланців, реєстрові наполягали на збереженні вірності польському королю, а частина запорожців згоджувалася на пропозицію шведів виступити в складі сил антигабсбурзької коаліції на території Австрії.

Бурхливе обговорення продовжувалося протягом кількох днів. Тим часом Кулага одержав листа від коронного гетьмана з наказом заарештувати П'єра Ладмірала і Жана де Грева й передати їх до рук польських властей. Старший реєстру ретельно виконав завдання, і шведські посланці невдовзі опинилися у Варшаві. Життя їм урятував лише приїзд до столиці Речі Посполитої посла Швеції. Гладкого, Борецького та Яганова Іван Кулага відправив до Москви. Так невдало завершилася спроба Швеції і Московії встановити контакти із запорожцями, слава про яких линула за межі України.

Однак для козацтва ці події не минули марно, вони стали ще одним підтвердженням його сили й визнання європейським світом, що, безумовно, позначилося на зростанні самосвідомості козацтва. Якщо в попередні роки боротьба за «золоті вільності» не йшла далі намагання закріпити за певною групою прав і привілеїв, то вже на Корсунській раді в жовтні 1632 р. було заявлено, що козаки мають намір продовжувати відстоювати козацькі порядки, які, на їхню думку, повинні були поширюватися на всій території Лівобережжя по Дніпро. Нереєстрове козацтво зі своїм ватажком Тарасом Федоровичем стало основною силою, яка намагалася перенести традиції Запорожжя на волості з відповідною адміністрацією і судочинством. Ця важлива справа була остаточно довершена Богданом Хмельницьким - творцем Української козацької держави.

Наприкінці 1632 р. розпочалася московсько-польська війна, названа пізніше Смоленською, в якій уряд Речі Посполитої покладав великі надії на українське козацтво.

Авторитет Тараса Федоровича у запорожців був високий. Тому не випадково бачимо його разом із Тимошем Орендаренком та Яковом Острянином серед ватажків козацьких загонів. Як це траплялося й раніше, за послуги уряду козаки не одержали всієї обіцяної платні, незважаючи на відхід значних земельних територій до Речі Посполитої за умовами Поляновського договору 1634 р. Тому не випадково на Канівській раді на початку 1635 р. Федорович знову закликав козаків до повстання.

Старшині цього разу вдалося відвернути антиурядовий виступ, що спонукало Тараса Федоровича до дій іншого характеру. Белгородський воєвода Тургенєв сповіщав у червні про від'їзд до Москви Тараса Федоровича, який нібито мав просити в царя дозволу поселитися на території Московської держави. Однак у офіційних московських колах, які, очевидно, діяли згідно з Поляновським договором, підтримки він не одержав. З Москви Федорович від'їхав на Дон, оскільки з донцями у запорожців завжди були товариські стосунки і козаки часто відгукувалися на допомогу один одному. Перебуваючи на Дону, Федорович міг отримати відомості про події на Україні. Адже восени 1635 р. після зруйнування Кодацької фортеці гетьман Іван Сулима закликав до боротьби проти коронного війська. Відіслали посольство й до донських побратимів. Його учасники мали завдання запросити на Запорожжя також і умілого полководця Тараса Федоровича. Чим закінчилися переговори, невідомо, але якщо і приходили з Дону на допомогу Сулимі, то, очевидно, після його полону.

Не збереглися, на жаль, і документи про подальшу долю Тараса Федоровича. Цілком можливо, що він брав участь у наступному великому повстанні на Україні 1637-1638 рр. під проводом Павла Бута, Якова Острянина та

Полководці Війська Запорозького

Дмитра Гуні, або ж, як немало запорожців, залишився на Дону. В усякому разі, можна погодитися і з словами літописця, який відзначив, що й після 1630 р. Тарас Федорович перебував у середовищі козацьких ватажків «со славою девять лет и скончался спокійно».

Таким чином, в особі гетьмана Тараса Федоровича бачимо представника нової генерації української козаччини. Вперше він очолює збройне повстання організованого нерестрового війська, висуває конкретні вимоги перед польськими властями: офіційного розширення правового статусу козацтва, знищення католицизму та уніатства. Тарас Федорович - Тарас Трясило виступає талановитим козацьким полководцем, одним із найвизначніших діячів національно-визвольного руху України першої половини XVII ст.